

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. К.Д.Ушинського

На правах рукопису

Виноградова Наталія Михайлівна

ІДЕЯ БОГА ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ

(Методологічний аспект)

спеціальність 09.00.02-
діалектика та методологія природного,
технічного і соціального пізнання

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Одеса 1996

Дисертацією є рукопис

ЛНБ України ім. В. Стефаника

00553123 (J)

Робота виконана на кафедрі філософії та соціології
Південноукраїнського педагогічного університету
ім. К. Д. Ушинського

Науковий керівник доктор філософських наук, професор
Дмитрієва М. С.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Плавич В. П.
кандидат філософських наук, доцент
Мартинюк Е. І.

Провідна установа: кафедра філософії та гуманітарних наук Одеської
державної консерваторії ім. А. В. Нежданової.

Захист відбудеться " 5 " листопада 1996 року о " 15 " години на засіданні спеціалізованої вченої Ради К-050804 в Південноукраїнському педагогічному університеті ім. К. Д. Ушинського (Адреса: 270020, Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, корп. Фізико-математичного факультету).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Південноукраїнського педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського

Автореферат розіслано " 4 " серпня 1996 р.

Вчений секретар
спеціалізованої Ради
доктор філософських наук,
професор

М. С. Дмитрієва

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

AB 35244

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ.

АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ. В період стрімкого руйнування звичного укладу життя, зміни одних суспільних відношень іншими, розчарування в старих цінностях й відсутності нових підвищується інтерес до ідеї бога, яка століттями існувала й підтримувала індивіда в кризисні періоди життя суспільства.

В історії народів ця ідея служила й продовжує служити символом стабільності, справедливості й захисту для значної частини людей. Розуміння ідеї бога особливо важливе для України тепер, коли наша молода держава знаходиться в глибокій економічній, духовній кризі, яка ще більше поглиблюється міжконфесіональними й внутрішніми церковними протиріччями.

В наш час спостерігається посилення ролі релігії та її установ в економічній, духовній та політичній сферах життя держави. Це відбувається не лише через своєрідність стану релігії в післяжовтневий період, але через складності, непередбачення всіх соціальних змін під час становлення державності України.

У 60-70-х роках в країнах Західної Європи та США втрата ілюзій "вищого світу" призвела до відродження ідеї "мертвого бога", до процесу секуляризації деяких традиційних релігій, відходу від них частини віруючих. Крушіння нашого "великого світу" в сфері релігійної свідомості має інші наслідки. В молодіжному середовищі відбувається захоплення містиком, зростає кількість нетрадиційних релігійних сект.

Традиційні релігії /християнство, іслам, іудаїзм тощо/ не лише не втратили свій вплив, а й поповнилися за рахунок колишніх "атеїстів" й тих, хто вагався. Однак зазначимо, що тривала атеїстична пропаганда, спрямована в основному проти найбільш розповсюджених конфесій, все ж зуміла дискредитувати їх, й тому тепер людина, розчарувавшись у цінностях соціалізму СРСР, шукає ідеологічну підпору не в образах інституціалізованого бога традиційних релігій, що виявляли свою лояльність відносно минулих порядків, а в глибині власної свідомості й підсвідомості.

Болісний, непростий перехід суспільства на демократичні позиції примушує людей відчутти особисту відповідальність за право вибору, за прийняття рішень, підвищує їх активність та енергійність. Ідея бога в даній суспільній ситуації може виконувати й роль рятівного кола на випадок поразки і роль надійного партнера та інвестора, гарантуючого успіх у будь-якій діяльності. Актуалізація даної ідеї в свідомості окремих соціальних груп та всього суспільства вимагає осмислення. Це важливо ще й тому, що нова соціально-

політична ситуація обумовлює зміну акцентів в гуманітарній освіті, в якій релігійно-філософська культура нарешті повинна посісти належне місце.

Філософам, історикам, релігіознавцям, психологам слід спробувати виробити нову концепцію ідеї бога, використовуючи історичні й логічні методи дослідження цього феномена.

Актуальність теми дослідження обумовлена також впливом релігійної свідомості й конкретно ідеї бога на поведінку окремих індивідів і соціальних груп при вирішенні завдань соціально-економічного, політичного й національно-етнічного характеру. Без прогнозу щодо поведінки людей ефективна політика в цьому навряд чи здійсненна.

Ступінь розробленості проблеми. Ідея бога є стержнем не лише рівнів релігійної свідомості, але й усіх структурних елементів релігії. Звести останню тільки до форми суспільної свідомості, що ми спостерігаємо майже в усіх визначеннях релігії, є неточним, тому що при цьому із сфери дослідження випадає її реально існуюча соціальна організація, яка здійснює свій вплив на суспільство й окрему людину через діяльність релігійних груп та об'єднань.

Простежимо становлення ідеї бога крізь низку експлікуючих понять, центральною з яких є релігія. Слід зазначити, що в сучасній літературі аналіз релігії має нецілісний і несистемний характер. Говорячи про структуру релігії, дослідники в дійсності описують лише її склад, взаємодію ж між елементами цього складного соціального феномена не відзначають. Конкретно-організаційне дослідження релігії зведене до вивчення релігійних установ, під якими розуміють певні соціальні групи, об'єднані релігійними ідеями. Але організація релігії та релігійного культу (в роботі релігійний культ розглядається як передрелігія) є не тільки фіксація існування релігійних груп. Поняття організації охоплює як соціальні структури, так і їх функції у суспільстві. Єдність соціальних структур та їх функцій - це не організація релігії та релігійного культу. Вивчення релігійного культу як соціальної організації поки що не здійснювалося.

Вивчення релігії та релігійного культу як соціальних організацій вимагає дослідження, бо в стабільності будь-якої держави невирішеність проблеми заважає розумінню як внутрішніх закономірностей функціонування релігії, її спільності й розбіжності з іншими суспільними явищами, так і засобів впливу релігії на соціальні процеси суспільства в цілому.

У проблемі змісту соціальних функцій релігії існує величезна література як в нашій країні, так і за кордоном.

Вивченню соціальних і психологічних аспектів релігії присвячені праці М.Вебера, О'Діа, Е.Фромма, Дж.Оллпорта, Дж.Бергера, Дж.Леуба, М.Угриновича, Ю.І.Семенова, І.П.Яблокова, Ю.Ф.Борункова, М.А.Попової, а в тому числі українських вчених В.А.Лобовика, Е.К.Дулумана, В.К.Танчера та ін.

На жаль, філософи, теологи, релігіознавці, досліджуючи релігію, не ставлять проблему осмислення ідеї бога в контексті системи релігіознавських понять. Побудувати систему релігіознавських понять, в центрі якої знаходилася б ідея бога, можливо, використовуючи методологію побудови філософських категоріальних систем.

Біля витоків створення власне філософських категоріальних систем стояли Платон і Аристотель, а І. Кант і Г.Гегель були їхніми послідовниками. В пізніший час цю проблему намагалися розв'язати М.Ринувьє, Е.Гартман., В.Вунд та ін. У 60-70-х роках у нас створенням системи філософських категорій займалися Е.С.Кузьмін, В.П.Тугаринов, В.І.Свидерський, В.Т.Рубашкін, А.А.Зинов'єв, О.І.Уйюмов, П.А.Шептулін, В.Н.Сагатовський та ін.

Ідея бога є ядром усієї системи релігіознавських понять, вона має більш або менш детальне тлумачення у віронавчальних джерелах, теологічних концепціях та релігіознавських працях. В історії філософії й релігії існує певна закономірність у трансформації ідеї бога в залежності від суспільно-економічного розвитку суспільства. Релігія, як і будь-який інший соціальний феномен, має свої етапи розвитку. Втрата нею своєї самостійності, її секуляризація пов'язана із зміною значимості предмета поклоніння - бога. Це виявляється в ідеї "смерті бога", характерної для християнства XIX-XX століть. Шлях цієї ідеї пролягає від філософських поглядів Ніцше на релігію і його тези "мертвого бога" до протестантського теолога Д.Бонхоффера і далі - до цілої плеяди теологів другої половини нашого століття : Гольвіцера, Пуссена, Ваганяна, Кокса та ін. Усі вони розробляли цю теологічну версію, що завершилася в роботі Х.Кокса ідеєю нового народження бога.

Секуляризація традиційних релігій, як засіб її адаптації в нових соціальних реальностях, супроводжується протилежним процесом - зростанням містицизму й нетрадиційних вірувань. Поєднання цих процесів на теологічному, філософському, релігіознавському рівнях висвічується в межах раціонального або ж містичного пізнання бога, а також іманентності чи трансцендентності його світові й людині. Вирішення проблеми трансцендентності й іманентності бога світу й людині можливе в діалектиці окремого, одиничного й загального в ідеї бога, що до сучасних часів у літературі не висвітлювались.

У теологічних роботах Ж.Маритена, К.Барта, С.М.Булгакова, П.Тилліха, Дж.Робінсона, О.Меня та ін. дискутується проблема іманентності й трансцендентності бога, але лишається не вирішеною. В даній роботі автор робить спробу вирішити дану дискусію через діалектику "окремого, одиничного, загального" в ідеї бога.

На теологічному, філософському й релігійному рівнях поєднаність цих процесів прагнуть висвітлити в межах раціонального або містичного пізнання бога, а також іманентним чи трансцендентним тлумаченням його суті. Однак вирішення теологічних дискусій у трансцендентності чи іманентності бога не можливе поза діалектики, адже вона допомагає як критично так і позитивно вирішити цю проблему. Тому в теологічних працях, у роботах з філософії та релігієзнавства розгляд ідеї бога лишається невирішеним.

Мета дослідження - вивчення ідеї бога як предмета соціального пізнання в розвитку та виявлення механізму впливу релігії на поведінку людей.

Завдання дослідження:

- визначити ідею бога та її трансформації в релігійному світорозумінні;
- виявити й проаналізувати поняття релігієзнавства, що експлікують ідею бога;
- здійснити аналіз ідеї бога відображаючи базові філософські і релігієзнавські категорії;
- прослідкувати становлення ідеї бога в світлі соціально-економічних і духовних змін у сучасному суспільстві.

Об'єкт дослідження. Ідея бога у системі базових категорій філософії й релігієзнавства в розвитку духовного світу соціального організму.

Предмет дослідження. Генезис самої ідеї бога в становленні релігійної свідомості, функціонування даної ідеї в категоріальному апараті релігієзнавства та її вплив на поведінку людей.

Методологічна й теоретична основа дисертації. В роботі використовуються основні методи дослідження: конкретно-історичний,

системний, структурно-функціональний. Принципове значення має звернення до базових категорій філософії “окреме, одиничне, загальне”, “внутрішнє й зовнішнє”, що дозволяє подати концептуальне висвітлення ідеї бога в етико-гуманістичному змісті й її трансцендентно-іманентному прояві.

Основними теоретичними джерелами й базою дослідження стали філософські праці з системних досліджень. Автор спирається також на оригінальні роботи західних і американських протестантських богословів “секулярної теології”, на матеріали богословських конференцій, праці американських соціологів та психологів. Під час виконання дисертаційного дослідження використовувались праці православних богословів та відомих російських та українських релігіознавців.

Новизна наукового дослідження. В дисертації здійснено спробу міждисциплінарного дослідження ідеї бога із застосуванням системного розгляду категорій релігіознавства та філософії. Досягнута можливість концептуально визначити дану ідею й прослідкувати її трансформацію в соціально-культурному контексті. Підходячи до визначення ідеї бога, здійснено вибір експлікуючих її релігіознавських понять, їх генетичний та логічний аналіз. Результати проведеного дослідження конкретизуються автором у концептуальних положеннях, які мають певну новизну та виносяться на захист:

1. Через філософські категорії “окреме, одиничне, загальне”, “річ, властивість, відношення”, “внутрішнє й зовнішнє” розкривається діалектика ідеї бога, а також вирішується дискусійне питання про трансцендентність та іманентність бога по відношенню до світу й людини.
2. Використанням моделі системи філософських категорій вибудовується система понятійного апарату релігіознавства.
3. Трансформація ідеї бога в історії релігії простежується як сполучений процес її секуляризації та зростання містицизму, що розглядається як засіб адаптації релігії до нових соціальних умов її функціонування.
4. Одночасно в релігіознавстві уточнюються такі поняття: “релігійний культ”, “релігія”, “ритуал”, “обряд”.

Релігію автор розуміє як **розвинений культ, де предмет поклоніння набуває сакральність і статус бога, атрибути якого зафіксовані не лише усною традицією, але письмово, а віровчення в єдності з системою обрядів і об'єднанням віруючих у своєму повному вигляді має характер церкви. Релігійний культ визначається як діяльність окремих людей або**

їх груп, що вірять у надприродні сили і це реалізується у формі ритуалу; ця діяльність також спрямована на встановлення й закріплення соціально-значимих психологічних доміант, які обумовлюють регламентовану поведінку людей у суспільстві.

Теоретичне і практичне значення дослідження. Теологічна, релігієзнавська проблема ідеї бога і можливість її вирішення крізь призму системи філософських базових категорій є прикладом міждисциплінарного гносеологічного дослідження.

Проведена робота сприяє осмисленню ідеї бога через властивості й якості, що однаково ціняться усім людством, а це може послужити основою у вирішенні диспутів під час міжконфесійних конфліктів.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що уточнення структури й функції релігії та релігійного культу, вивчення ідеї бога як найважливішого поняття дозволяє коректно адаптувати ці соціальні феномени стосовно державних інститутів і здійснювати державну політику в галузі релігійного культу та релігійних установ.

Уточнення понятійного апарату релігієзнавства може сприяти подальшому розвитку релігієзнавства як наукової дисципліни.

Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані під час розробки курсу лекцій з філософії та релігієзнавства для студентів коледжів, вузів та університетів.

Апробація роботи. Основні положення дисертаційного дослідження містяться в доповідях та виступах дисертанта на міжнародних, державних та регіональних конференціях: "Актуальні проблеми науково-атеїстичного виховання молоді", Баку, 1986 р.; "Наукові основи критики немарксистських концепцій", Одеса, 1988 р.; "Філософія. Чоловік. Перестройка", Кішинев, 1991р.; "Філософія. Менталітет. Просвіта.", Одеса, 1995р., "Молодь. Цивілізація. Суспільство. Погляд в майбутнє.", Одеса, 1996 р.

Дисертація обговорювалася й була рекомендована на захист на кафедрі філософії та соціології ППУ ім.К.Д.Ушинського.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, двох розділів, з висновками, основними висновками і списку використаної літератури.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обумовлено актуальність досліджуваної проблеми в умовах непростого переходу суспільства на демократичні позиції та завдань гуманітарної освіти й релігійно-філософської культури в Україні.

У першому розділі "Методологічний аналіз генезиса ідеї бога та його інтерпретації в теології й релігієзнавстві" розглядаються методологічні основи досліджуваної проблеми. Дисертант простежує виникнення й розвиток ідеї бога, її місце в духовній культурі суспільства. Через низку експлікуючих ідею бога понять релігієзнавства і систему філософських категорій автор визначає поняття "бог", його трансцендентну та іманентну суть.

Параграф перший "Генезис ідеї бога в процесі становлення релігійного світорозуміння" вирішує дану проблему через аналіз понять, що реально піддаються прямому спостереженню й дослідженню. Такими поняттями, на думку дисертанта, є релігія й релігійний культ.

Аналіз різних визначень релігії виявляє спільність і єдність релігії й релігійного культу, причому релігійний культ виступає як зародок, ядро релігії, а релігія є розвинутим релігійним культом. Автор вважає, що релігійний культ можна розглядати як діяльність окремих людей або їх груп, що визначається вірою у надприродні сили і реалізується у формі ритуалу, а також спрямовану на встановлення й закріплення соціально-значимих психологічних доміант, які обумовлюють регламентовану поведінку людей у суспільстві.

Через те, що релігійний культ визначається як єдність віри й обряду, необхідно дати дефініції віри й обряду. Віра є відношення суб'єкта пізнання до істинності знання, в якому він не сумнівається. Релігійна віра є прямою протилежністю вірі буденного й наукового. У межах буденного й наукового пізнання вірять тому, що воно природне, а в релігійному усвідомленні віра є переконаність в існуванні надприродного, містичного. Основою обряду є ритуал, який можна визначити як суворо регламентовані традицією або особливими установками дії окремих людей чи груп, що виявляє їх певне ставлення до тих або інших подій чи явищ соціального життя, що мають для них істотне значення.

Розкривши зміст ритуалу, дослідник переходить до вивчення обряду, який визначає як основу на ритуалі сукупність дій окремих людей чи груп,

спрямованих на встановлення чи закріплення соціально-значимих психологічних доміант.

Розвиток віровчення й обрядовості релігійного культу призводить до виникнення інституту жрецтва, а пізніше до появи церкви. Процес удосконалення релігійної організації, централізації її управління пов'язаний з переходом від політеїзму до монотеїзму. Таким чином, у стані свого найвищого розвитку релігія організаційно характеризується церквою.

На рівні перетворення первісного культу в релігію виникає віра у святість фетиша, що й стає богом. Святість (сакральність) - не визнається надприродністю, містичністю об'єкта поклоніння. Святість - це непогримість, чистота й має позитивно-етичне наповнення, між тим надприродні якості має й "нечиста сила", та вона злодійна й прямо протилежна святому.

Релігія, отже, є розвинутим релігійним культом, де предмет поклоніння набуває сакральність і статус бога, атрибути якого зафіксовані не лише усною традицією, але й письмово, а віровчення в єдності з системою обрядів і об'єднанням віруючих в своєму розвиненому вигляді має характер церкви.

Таким чином, із запропонованого автором дослідження визначення релігії видно, що його центральною ланкою є ідея бога і без розуміння суті цієї ідеї саме визначення релігії виявляється незавершеним. Для того, щоб дати більш повне визначення ідеї бог, автор вважає за необхідне відтворити ланцюжок визначень експліцируючих понять. Логічна послідовність така: для визначення релігії як розвинутого культу необхідно розкрити його зміст, який сам експлікується двома поняттями - вірою й обрядом. Релігійна віра в свою чергу як відношення суб'єкта до об'єкта вимагає розуміння суті предмета віри, що іменується фетишем, який має з точки зору суб'єкта віри наділеність душею (анімізм) і надприродну силу (містико-магічні властивості). Реалізується віра в культових дійствах, в основі яких сформований історично незалежно від конкретного суб'єкта віри ритуал, що має для віруючого магічне значення. Магія об'єднує ритуал з вірою у надприродну, містичну силу фетиша, завдяки чому самий обряд набуває магічного й містичного значення, тим самим у культурі створюється єдність духовного й фізичного (віри й обряду як сукупності дій).

При цьому ряд понять, що розглядається дисертантом, набуває таку послідовність: релігія, релігійний культ, віра, обряд, духовність, містичність, магія, а все це зосереджене на фетиші, який концентрує в собі як образ або чуттєвований предмет усі містичні й магічні властивості релігійних уявлень. "Первородний" культ, перетворюючись у релігію, набуває деякий набір містичних уявлень про властивості душі, а, відповідно й одухотвореного світу

речей. З часом ці уявлення формуються в систему догматів віровчення. Фетиш-божок перетворюється на бога, який має священні, грізні атрибути. Він всемогутній, вічний, святий, а тому його вже не можна покарати, як це відбувалося з фетишем-божком. Такою є історична панорама, на фоні якої відбувається становлення ідеї бога.

У другому параграфі "Співвідношення філософії й релігії в духовній сфері соціального організму" автор простежує щільне переплетіння релігійних й філософських уявлень на початкових етапах становлення й розвитку духовної культури у стародавніх суспільствах. Аналіз релігіознавських понять дає дисертантові можливість зробити висновок, що їх можна упорядкувати, використовуючи методологічний принцип побудови філософських систем. Автор виділяє загальні за змістом категорії релігіознавства й філософії і на підставі останніх будує релігіознавську систему, ведучою частиною якої є ідея бога.

Поняття й категорії теології й релігіознавства можна об'єднати в систему за принципом спільності об'єкта вивчення. Цим об'єктом є ідея бога. Досліджуючи те, з чим ця ідея пов'язана за походженням і суттю, автор виявляє дві протилежності будь-якого розуміння бога: дух і природу або - на індивідуальному рівні - душу й тіло. У цих протилежностях теологічні й релігіознавські поняття змикаються з філософськими категоріями "матерія" й "свідомість", а через них - з усією системою філософських понять.

У секуляризованій релігії Давнього Близького Сходу філософські уявлення надто туманні й виглядають випадковим ідеологізованим поглядом на світ. У релігійному світогляді давніх індусів філософія - це його основа (а в індуїзмі лишається такою й сьогодні).

Може виникнути думка, що в ранні періоди розвитку філософія невіддільна від релігії. Аналіз джерел давнього світу свідчить про інше. Поряд з релігійно-філософськими поглядами існували скептичні, атеїстичні уявлення й матеріалістична філософія, що протистояла релігійному світогляду.

Характерним прикладом самостійності філософії у відношенні до релігії є культурна спадщина Давнього Китаю. Тут релігія багато в чому має громадянський характер. Віровчення ж - це лише момент ідеалістичної філософії, що обслуговує державу.

На Давньому Близькому Сході, в Індії та в Китаї світогляд розвивався в напрямку від "першородного" ідеалізму до матеріалізму та до вилучення з філософії релігійних вчень. А в Давній Греції якраз навпаки - "першородний"

матеріалізм змінювався об'єктивним , а потім суб'єктивним ідеалізмом. У середньовічній Європі ідеалістична філософія тісно переплітається з теологією.

Аналіз показує , що на всіх рівнях розвитку суспільної свідомості окремі філософські погляди введені в систему релігійного світогляду. Це не означає тотожності релігії й філософії: загальнофілософська система поглядів вибирає поряд з теологічними , елементи скепсису й атеїстичних уявлень. Це свідчить про те , що філософія має певну ступінь самостійності у відношенні до релігії (а значить і до дисциплін, що її вивчають , тобто теологія й релігієзнавство). Релігієзнавство як дисципліна , що об'єктивно досліджує дане соціальне явище, може співпадати з теологією (як це узвичаєно в західній культурі), а може бути за обсягом ширшою за неї. В останньому випадку релігієзнавство -це галузь наукового знання, що вивчає історію, теорію релігії й саму теологію.

У філософській літературі категорії часто визначаються як сходинки пізнання. Необхідно уявити співвідношення цих сходинок у знаннях. Кожне поняття пов'язане з низкою інших , відповідних йому за рівнем понять. Ступінь абстрактності їх відповідає рівню глибини людського пізнання на певній ступені його розвитку. Вся система складається немов із шарів, причому кожний новий їх рівень експлікує попередній. На одному рівні поняття розрізняються за змістом, тому що вони відбивають різні аспекти дійсності. У зв'язку з тим, що всі аспекти об'єкту дослідження взаємопов'язані, то й поняття , що відбивають ці аспекти в їх єдності, являють собою певну систему.

Філософські категорії можна класифікувати й упорядковувати на різних підставах. У параграфі автор показує, яким чином філософи минулого намагалися побудувати систему категорій. В працях видатних філософів Платона, Аристотеля, Канта, Гегеля даються класифікації філософських категорій на різних підставах. Дослідник підкреслює, що у І.Канта в основу філософських категорій покладений принцип статичності. А у Г.Гегеля - принцип динамічності розвитку самих категорій. Відзначені й пізніші розробки системи філософських категорій Ш.Ринувьє, Е.Гартмана, В.Вундта й інших. А також Е.С. Кузьміна, В.П. Тугарінова, В.І.Свідерського, О.І.Уйомова, А.А.Зинов'єва, П.А.Шептуліна й ін. Так, О.І.Уйомов у своїй відомій роботі "Речі, властивості й відношення" обгрунтовує необхідність покласти категорії "рiч, властивiсть, вiдношення" в основу системи філософських категорій.

Пізніше Сагатовський В.М. також розглядає взаємозв'язок цих базисних категорій й встановлює перехід від цієї "тріади" до фундаментальних категорій філософії "окреме, одиничне, загальне".

Автор показує, що поняття релігіознавства також можна класифікувати за різними підставами. В основу формування системи релігіознавських категорій покладено філософські категорії " окреме, одиничне, загальне", яким у релігіознавстві й теології відповідають поняття "бог", "безкінечність", "добро".

У третьому параграфі " Діалектика окремого й загального в ідеї бога" автор дисертаційної роботи відзначає, що визначень поняття "бог" дуже багато й вони різноманітні. Історично трансформація ідеї бога проходила у формі розвитку релігії від первісного релігійного культу до развитих типів релігії, які знаходять своє організаційне завершення в церкві, де основна тенденція - перехід від політеїзму до монотеїзму. Змістовно ця ідея розвивалася від примітивних форм анімізму до тотемізму й абстрактним фетишам, що перетворилося на основу формування самої ідеї бога в його сучасному розумінні.

Використовуючи філософський категоріальний комплекс "окреме, одиничне й загальне", " зовнішнє й внутрішнє", "річ, властивість, відношення", надається можливість упорядкувати релігіознавські поняття, ядром яких є поняття "бог".

На думку дисертанта, класифікація визначень поняття "бог" можлива на різних підставах. Найбільш наочним критерієм є відмінність одиничного й загального, що в даному разі стає підставою для політеїстичного і монотеїстичного розуміння бога. Така розбіжність відбиває історичний розвиток релігії. Діалектика одиничного й загального проявлюється у співвідношенні полі- й монотеїзму в своєрідній формі. Якщо підходити лінгвістично, то монотеїзм слід віднести до одиничного (моно - одне), а політеїзм - до загального (полі - багато).

Та суть одного й другого прямо протилежна: політеїстична релігія вбачає бога в окремих речах як дещо специфічне, властиве лише даному предмету. А бог монотеїзму стає узагальненим образом сакральних якостей, абстрактно-загальним їх виразом.

Протиріччя в даному разі має не лінгвістичний характер, а пов'язане з невірешеністю проблеми співвідношення одиничного й загального. Ця проблема, на думку автора дослідження, знайшла вирішення в філософії 60-70-х років у колишньому СРСР. Світ існує через окремі речі й явища, через "окреме", яке має ознаки одиничності й загальності. В понятті одиничного відбивається специфіка кожного окремого, а в понятті загального - тотожність даного окремого з іншими окремими речами та явищами. Це стосується не лише матеріальних речей, а й духовних явищ.

З точки зору такого розуміння співвідношень "окремого, одиничного, загального" автор вирішує питання про сутність моно- й політеїзму. На рівні політеїстичної релігії стає природним обожнення, фетишизація окремих речей та явищ. У фетиші, наприклад, у священному списі або його зображенні, як окремому, полягає не лише конкретночуттєва визначеність, що робить фетиш наочно-реальним й більш дійовим для почуття "прихильників", але й загальне, особливо цінна властивість, здатна насичувати, уражати ворогів. Фетиш цінний не лише своєю конкретною формою (одиничним) , а й загальною властивістю бути символом будь-якої загальної корисної якості. Цей символ з часом набуває особливого втілення в штучно створюваних фетишах-ідолах, які в залежності від "професійної" орієнтації будуть виявляти (причому в гіпертрофованій формі) якусь важливу якість людей чи духів, а значно пізніше - бога.

Уявлення про бога філософів і теологів різних віків зведено до загальних описів. Марксистське визначення бога мало що додає до уявлення про бога теологів, бо назвати образ всемогутнього творця й хранителя світу фантастичним - значить відійти від визначення цієї важливої в соціальному й духовному розумінні ідеї.

Використовуючи категоріальний комплекс " окреме, одиничне й загальне", "зовнішнє й внутрішнє", "річ, властивість, відношення", стає можливим упорядкувати й релігієзнавські поняття , ядром яких стає поняття "бог".

Одиничне й загальне, внутрішнє й зовнішнє знаходять свою єдність в окремому , які онтологічно для суб'єкта, що пізнає, є річчю, яка внутрішньо має властивості одиничності, неповторності, а зовнішньо проявлює також через відношення до інших окремих речей загальне з ними.

Це дозволяє розмірковувати таким чином: поняття "бог" за своїм змістом співвідносне з окремими й річчю, що має ознаки одиничності / як образ, чи ідея, чи конкретний фетиш/ й ознаками спільності / за єдністю функцій, загальних, спільних для всіх культів/. Причому , даний образ чи конкретний предмет-фетиш має (або йому надається) властивість божества. Воно є таким, які відношення його до людини, до світу в цілому. Цією властивістю бога (окремого) є ознака нескінченності (властивість одиничності), який, будучи представлений прагматичною властивістю, виступає безсмертністю.

Діалектика внутрішнього й зовнішнього в окремому , яка застосована як принцип аналізу ідеї бога, дозволяє внести корективи в дискусію про те, є бог іманентним чи трансцендентним по відношенню до світу й людини. Одиничне й спільне , внутрішнє й зовнішнє, властивість і відношення в ідеї бога знаходяться в єдності, взаємно переходять одне в одне, а тому відносні.

Бог трансцендентний людині як абсолютне добро, але в зв'язку з тим, що ознака добра належить людині, то бог у тій мірі, в якій добро наповнює суть людини, співпадає з ним, іманентний йому. При чому, так же само й людина добродійністю (діяльним добром) приєднуючись до безкінечного добра бога (або теж, що й людство), прилучається до безсмертя. Бог безсмертний в міру безсмертя людства, а індивід безсмертний внеском своєї долі добродійності в загальнолюдське буття, як єдиний засіб його збереження.

Зміст і сутність ідеї бога визначається функцією, надією на можливість блага "небесного", якщо земне стає примарним.

Бог - це віра й надія людей на безкінечне благо духовної сутності, до якої вони можуть прилучитися, творячи добро думками й справами. Приєднання до безкінечного блага - це прилучення до вічності, а отже й до особистого безсмертя.

Таке розуміння ідеї бога, як вважає автор дослідження, може стати передумовою продуктивних міжконфесійних діалогів, а також основою гуманних стосунків між людьми різних вірувань і соціальних орієнтацій.

У розділі другому "Модернізація ідеї бога в секулярній теології й містицизмі" аналізується складний і суперечний розвиток релігії як форми суспільної свідомості й специфічної установи. Сучасність демонструє складність розвитку релігії особливо яскраво. Внутрішні її протиріччя виявились загостреними до краю, що відповідає загостренню економічних, соціальних і національних протиріч. Одним із проявів такого протиріччя є, з одного боку, секуляризація традиційних релігій (автор аналізує християнство), яка супроводжується посиленням містицизму, а з другого, - зростання нетрадиційних вірувань.

Сполученість цих двох суперечливих процесів конкретно виявляється у зміні статусу та змісту ідеї бога у суспільній свідомості. Процес трансформації ідеї бога виявився в уявленні про його смерть у відповідних філософських і теологічних працях. Другим виявом цієї трансформації є індивідуалізація ідеї бога, уявлення про особистого бога кожного віруючого, перехід від трансцендентності до іманентності. Останній процес пов'язаний із зростанням містицизму. Таким чином, вивчити сучасний стан ідеї бога в суспільній свідомості не можна, не проаналізувавши ці протилежні процеси.

Перший параграф другого розділу "Секуляризація релігії й ідеї бога в американській протестантській теології" присвячений аналізу процесу секуляризації, який є одним із способів адаптації релігії до умов сучасності.

Дисертант зазначає, що даній проблемі присвячені праці не лише релігіознавців (Добренькова В.І., Воронкової Л.П., Фурмана Д.Є., Угриновича Д.М., Юліної Н.С. та ін.), але й західних дослідників і теологів (Гамільтона В., Ван-Бурена П., Ферма Д., Кокса Х. й ін.). Теологічна концепція секуляризації набуває найбільш повний розвиток в працях американського теолога Х.Кокса, який справедливо розглядає секуляризацію як перманентний процес в історії релігії й суспільства. На думку теолога, секуляризація є ведучим моментом в розвитку суспільства.

Х.Кокс намагається прослідкувати секуляризацію в історико-політичних і теологічних концепціях. В роботі "Секулярне місто" богослов твердить, що "світ стає людською задачею й відповідальністю... Місто, в якому він живе, сягає розмірів земної кулі. Світ став його містом, а його місто вбирає в себе весь світ. Назва цьому процесу - секуляризація". Розмірковуючи про витoki даного процесу, теолог приходить до висновку, що їх необхідно шукати в біблійській вірі, яка, на його думку, виключає усякий догматизм і за своєю суттю спрямована проти застарілих релігійних уявлень. Кокс виділяє три джерела процесу секуляризації: міф про Творення, Вихід євреїв з Єгипту, заборона ідолопоклоніння.

Проголошення філософами й теологами "смерті" бога не означає відмови від самої ідеї бога й релігії. Мова йде лише про зміну одного змісту поняття іншим. Тому важливим для сучасного богослов'я є питання теологічної інтерпретації поняття бог, який не вмер, а прихований. На думку теолога, "прихованість бога повинна бути в центрі доктрини про нього". Ця прихованість докорінно відрізняється від предметно-чуттєвих, задобрюваних богів племені й метафізичного бога, що входить у систему мислення.

Дисертант відзначає в деяких богословських працях тенденцію нівелювати "губність" раціоналізму секулярної релігії, яка передбачає відійти від розуму до містичних переживань, що є єдиним способом зберегти життєвість ідеї бога, а також стати умовою його відродження.

В другому параграфі "Містичне пізнання бога в християнстві й нетрадиційних культурах ХХ століття" відзначається, що прикладом реакції на загрозливу ступінь секуляризації традиційних релігій є посилення містицизму й зростання кількості нетрадиційних культів. Як уже говорилося вище, головним внутрішнім протиріччям релігії є боротьба раціоналізму й ірраціоналізму в

становленні й розвиткові ідеї бога. Раціоналізм визначається зв'язком релігії з зовнішнім світом, наукою, економікою, літературою, мистецтвом, які в своїй основі є "раціональними" установами, інакше вони не могли б існувати. Разом з прогресом раціональність у релігії невідворотно зростає, що є засобом адаптації релігії у суспільстві. Але повна "раціоналізація" й адаптація загрожує релігії втратою самостійності, розчиненням у суспільних інститутах, тобто її повна секуляризація.

Реакція протесту на секуляризацію релігії виявляється у формі повернення до примітивних релігійних культів, де сакральне, таємне й тому більш привабливе, близьке індивідуальності віруючого постає у формі містицизму. Тут більше можливостей розкрити себе, чому сприяє не лише численність нових культів, просякнутих містицизмом, ще не затемнених догматикою офіційної церкви, але й саме розуміння бога не як чогось трансцендентного по відношенню до людини, а як його власна, іманентна сутність. Пізнання бога в містицизмі йде не через абстрактні конструкції формалізованих віровчень, не через праці теологів і філософів, а безпосередньо як одкровення, озаріння, як самопізнання.

Таке пізнання бога, яке не вимагає особливих інтелектуальних і "раціональних" зусиль має свої переваги для частини віруючої молоді, яка становить основну частину прибічників нових містичних культів. Проблема нетрадиційних релігійних об'єднань широко обговорюється теологами, релігіознавцями, психологами, політиками, бо некерованість поведінки прибічників і лідерів деяких екстремістських культів створює загрозу для життя не лише їх самих, а й для оточуючих.

Як відзначають релігіознавці (Л.І. Митрохін, В.І.Ісаєва, П.С.Гуревич, Є.І.Парнов та ін.), містицизм - не вада історії культури, а історично закономірна форма прояву релігійного світорозуміння, що виникає в переламні, кризисні періоди розвитку суспільства. Криза нашого суспільства, крушіння минулої ідеології, її догм, які раніше заміняли значній частині людей догми й цінності релігії, вимагає компенсації, і найпростішим виявляється повернення в лоно церкви або прилучення до нових культів. Відзначу, що містицизм є і в першому, і в другому випадках, різниця в ступені його прояву. Християнство є містичним з самого початку зародження й лишається таким досі. Містичний характер християнства знайшов своє втілення в роботі Рудольфа Штайнера "Християнство як містичний факт". Він вважає, що містицизм є справжній шлях до бога, що в Ісусі Христі релігія знаходить цей шлях, але не через формальні дії, а шляхом містичного відкриття, в єдності інтуїції й логіки.

Уявлення містиків, в тому числі Р.Штайнера, про світ і бога близькі до пантеїзму. Цей пантеїзм має дуалістичну природу, тому що бог і природа все ж таки не одне й те ж саме. Бог розчинений у природі (чи навпаки), але бог може вичленюватися з неї, що й робить містик в екстазі. Бог уявляється містику як деякі яскраві, розпливчасті образи, переливання світла, що сприймаються як озаріння, яке має емоційне забарвлення радісної чи загрозової події. Таким чином, містик в екстазі є справді познає себе (як одиничне), але не лише себе, але й стан свого роду (тобто загальне). Це загальне сприймається як божественна природа людини, вона дійсно таємна й до кінця не може бути пізнана хоча б тому , що в "озарінні" дається лише невиразний образ минулого, але немає інформації про сутність подій нашої історії.

Якщо пізнати бога можуть, як вважають містики, лише обрані, то це не важливо для більшості людей. Р.Штайнер вважає, що прорив містичних істин на рівень загального знання вже відбувся , здійснив його Ісус Христос містерією Голгофи. В Христі, його смерті й воскресінні бог розкрив себе для всіх, що й висловлює зміст Нового Завіту.

Проведений аналіз дозволяє припустити, що суспільство самим характером свого розвитку почне діяти на нові релігіознавські й теологічні орієнтації в ідеї бога.

В закінченні дисертації підводяться підсумки проведеного дослідження і окреслюються перспективи подальшого вивчення проблеми.

Головні положення дисертації викладені у публікаціях:

1. Нетрадиционные религии и молодежь США (Актуальные проблемы патриотического, интернационального и атеистического воспитания молодежи. Материалы Всесоюзной школы молодых ученых и специалистов.) М.:Молод.гвардия, 1987.- С.184-189
2. Некоторые аспекты критики нетрадиционных религий в курсе "научного атеизма" (Научные основы критики немарксистских концепций в курсах общественных дисциплин). - Одесса, 1988. -С.90-91
3. Религия и воспитание молодежи. Вопросы и ответы в помощь пропагандистскому активу - Одесса., 1988. - 34с.
4. К вопросу о системно-организационном анализе религии и культура. //Философия. Человек. Перестройка. Материалы научной конференции.// Кишинев, 1991. -С. 75-76

5. До аналізу ролі та місця релігії в побудові Української державності.- К.,1993.- С.17-18.

6. Тотемизм и анимизм как формы фетишизма. //Філософія. Менталітет. Освіта: Матеріали міжнародної науково - теоретичн. конф. 1995.-С.92-94.

7: Мистические нетрадиционные религии и молодежь. Материалы научной конференции "Молодежь. Общество. Цивилизация. Взгляд в будущее". ОПУ. Одесса.1996.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Resume

Vinogradova N M   The concept of God as an object of social cognition (methodological aspect)

The dissertation for conferment the scientific degree of the bachelor of the philosophical Sciences, specialization 09.00.02 - Dialectics and Methodology of Natural, Technical, Social cognition South Ukraine Pedagogical University, Odessa, 1996

The defensible dissertation and published papers expound the development of God conception in light of social-economic and spiritual changes which occur in society . The methodological value of the thesis based on making the cognition model approach in research of this concept by making more accurate definition of explicable religion conceptions.

It is proved the possibility of making the system of religions knowledge with God concept in it'scentre with the help of philosophical principle of system building based on main categories "separate , single, general", "inner and outwardly" which correspond to religions knowledge system by concepts "good", "endless". Following the dialectics of "separate, single, general' in God concept, the another forms his point of new on Lord's "transcendent" or immanent attitude to man and world.

Keywords: "concept of God", "religion", "worship" "separete", "single", "general".

**Виноградова Н.М. Идея бога как объект социального познания
/ методологический аспект/**

Диссертация на соискание степени кандидата философских наук по специальности 09.00.02 - диалектика и методология естественного, технического и социального познания.

Южноукраинский педагогический университет им. К.Д.Ушинского, Одесса, 1996

Защищается рукопись диссертации и публикации, в которых отражено развитие идеи бога в свете социально-экономических и духовных изменений, происходящих в обществе. Общеметодологический итог исследований состоит в построении модели гносеологического подхода изучения данной идеи через выявление и уточнение эксплицирующих ее понятий религиоведения.

Доказывается, что построение понятийного аппарата религиоведения с идеей бога в центре осуществимо на основе принципа построения систем философских базовых категорий "отдельное, единичное, общее", "внутреннее и внешнее", представленных на религиоведческом уровне понятиями "добро", "бесконечность".

Прослеживая диалектику "отдельного, единичного, общего" в понятии "бог", предлагается вариант решения проблемы трансцендентности и имманентности бога миру и человеку.

Ключевые понятия: **"идея бога", "религия", "религиозный культ", "отдельное", "единичное", "общее".**

Подписано в печать 28.04.96 Формат 60x84/16.

Бумага новолюкс.

Уса.печ.л.1.1 Тираж 100 экз Заказ №36-В

Отпечатано МЧП "А-Профит"

Одесса, Пушkinsкая, 72, ЦУМ, 3 этаж

тел. 28-71-15

Подписано в печать 28.04.96 Формат 60x84/16.

Бумага новолюкс.

Усл.печ.л.1,1 Тираж 100 экз Заказ №56-В

Отпечатано МЧП "А-Профит"
Одесса, Пушкинская,72, ЦУМ,3 этаж
тел. 28-71-15

357108

Ab. 35.244

AB 35.244